

УКРАЇНСЬКЕ ЗБРОЄЗНАВСТВО: ДОСВІДИ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / Рецензія на книгу: Олег Мальченко. Орнаментовані гармати на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). – К., 2009. – 284 с.

Останнім часом загальний масив комплексних досліджень української історичної науки стрімко поповнюється новими розробками у галузі спеціальних історичних дисциплін. Нині маємо низку сучасних праць зі сфрагістики, нумізматики, боністики, геральдики, уніформології тощо. На цьому тлі доволі блідо виглядає зброєзнавство. Від самого початку розвитку цієї спецдисципліни в Україні й донині – нечисленні дослідження, насамперед присвячені аналізу писемних джерел та історіографії. Безпосереднє вивчення найважливішого для зброєзнавства типу джерел – речових, проводиться епізодично та далеко не завжди на необхідному фаховому рівні.

Варто нагадати, що зброя є надзвичайно змістовним історичним джерелом, що приховує неоднорідний інформаційний масив. Її дослідження вимагає використання найрізноманітніших методик гуманітарних й точних наукових дисциплін, залучення їх у відповідності до ретельно розробленого теоретико-методологічного плану послідовного вирішення поставлених наукових завдань. Яскравим прикладом такої роботи є цикл іноваційних праць Олега Мальченко, присвячених вивченню середньовічної артилерії. Після укладання унікального каталогу українських гармат, зброєзнавчої типологізації та докладного морфологічної характеристики вогнепальної зброї українських замків¹, історик звернувся до актуалізації іншого масиву джерельної інформації та розділив подальші дослідження за геохронологічним принципом. Наступна праця стосувалася символіки та орнаментациї гармат у Гетьманщині за часів Івана Мазепи².

Рецензована монографія є останньою, третьою книгою цієї серії, й повністю присвячена виробництву та орнаментуванню гармат Правобережної України.

Книга видана у твердій палітурці, добре макетована й оформлена. Текст проілюстрований понад сотнею авторських чорно-білих світлин та малюнків. Зміст складається з чотирьох розділів (дослідження обраної проблематики періодів XVI–XVIII ст. та узагальнення), додатків з оригіналами та авторськими перекладами двох документів XVI ст., унікального «Словника гарматника» та вкрай необхідно у такій роботі іменного покажчика.

Не обійшлося без обов'язкового для наукових праць списку використаних джерел і літератури, що налічує 162 позиції. Залучені до роботи архівні документи (17 одиниць) зберігаються в Центральному державному історичному архіві Украї-

---

¹ Мальченко О. Арсенали українських замків XV- середини XVII ст. – К., 2004. – 398 с.

² Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. – К., 2007. – 160 с.

ни в Києві та в Archiwum Główny Akt Dawnych у Варшаві. Використана література вельми різноманітна – статті у наукових збірниках (у т. ч. публікації документів), праці зі зброєзнавства та інших спеціальних історичних дисциплін, військової та інших галузей історичної науки, мистецтвознавства, навіть художні та філософські твори. Значну частину списку складає польська наукова література. До честі автора слід відзначити, що ним опрацьовано справді потужний у хронологічному відношенні шар видань – від XIX ст. до новітніх (2007 р.).

Не може не викликати повагу солідний список експонатів із двадцяти музейних колекцій, з якими працював автор. У ньому, окрім вітчизняних, музеї Швеції, Туреччини, Польщі та Франції.

У вступі, що побудований за схемою, узвичаєною для дисертаційних робіт, автор пояснює та обґрунтовує засадничі принципи, на яких ґрунтується його праця – історико-географічні межі дослідження, застосована методологія та ін. Присутній також вельми докладний історіографічний огляд праць попередників.

На наш погляд, матеріали вступу є доволі суперечливими: важко погодитись з цілою низкою авторських міркувань стосовно теоретико-методологічного підґрунтя зброєзнавчих та загалом джерелознавчих досліджень. Мають місце й стилістичні проблеми: «демократичний» стиль авторського викладу, очевидно покликаний полегшувати сприйняття тексту, часто-густо погано узгоджується з науковою лексикою роботи.

Врешті невеликий за обсягом вступ (С. 4–16) швидко змінюється основною частиною, де зазначені вади стають малопомітними на тлі добре опрацьованого тексту.

Основна тематика всередині розділів розвивається у трьох напрямках: історія виробництва гармат на Правобережжі (зокрема у Львові), що розглядається насамперед як історія професійної діяльності окремих ливарників та їхніх династій; аналіз символіки та написів на гарматних стволах; спеціальне дослідження історії імміграції людвисарів в Україну та привнесених ними іноземних мистецьких впливів.

Перші згадки про використання вогнепальної артилерії у Львові сягають 1383 р. (у Києві – 1390 р.), хоча автор висловлює припущення про її більш ранню появу на українських землях (С. 18). Перші відомості про майстрів-людвисарів у Львові з'являються у міських документах у першій половині XV ст. І тільки з другої половини XV ст. можна отримати більш детальну інформацію, що перш за все стосується групи так званих «людвисарів-втікачів» (автор обґрунтовує їх походження із земель Тевтонського ордену). Саме від цього часу львівські майстри набувають авторитету в усій Польщі. Аналізуючи деякі з нечисленних вцілілих зразків гармат того часу, автор підкреслює, що до кінця XV ст. про автентичну місцеву стилістику ще не йшлося – гарматники наслідували загальноєвропейські зразки (С. 23–24). Тим не менш, саме у зазначений період, попри середньовічний виробничий прагматизм, найвидатніші у художньому відношенні гармати вже почали зберігатися як реліквії.

Перший підрозділ спеціально присвячений львівській артилерії, але в ньому також міститься інформація про гармати Луцького та Житомирського замків, найвидатніші з яких походять з Литви (С. 25–27).

Наступним періодом розвитку львівського гарматного виробництва стала епоха правління Сигізмунда I (1506–1548). Згідно з документами оновлена міська артилерія, прикрашена міським гербом, періодично виконувала не лише бойову, але й презентаційну функцію. Гармати першої третини XVI ст. виготовляла ціла група людвисарів, втім точно вдалося встановити імена лише двох авторів нечисленних зразків, що збереглися до нашого часу – Гануша Вольфа та Бартоша Вейса. Очевидно, саме у цей період склався особливий стиль гарматного декору на Західній Україні (С. 29–33). У 1537–1542 рр. гарматне виробництво у Львові очолив майстер Лукаш, роботі якого дослідник приписує дві оригінальні гармати, відлиті на замовлення королеви Бони Сфорци для озброєння Барського замку.

Довівши історію львівського гарматного литва до часів Лукаша, вчений де-що несподівано переходить до аналізу західноукраїнської «гарматної» геральдики та епіграфіки середини XVI ст. (С. 36–45). У цей період гарматний парк на українських землях, як і загалом у Польському королівстві, складався з королівської, міської та приватної шляхетської артилерії, причому право власності закріплювалось на стволах у вигляді геральдичних та власницьких знаків (т. зв. «гмерків»), іноді уславлюючих або пам'ятних написів. Утім першочергового значення все ж набула геральдика. У книзі наведено цікаву статистику щодо незначних нюансів зображення, кількості та взаємного розташування гербів на гарматах у різні роки. Втім, напевно чи можна погодитись з тезою автора про вирішальне значення вторинних ознак для точного датування нечисленних вцілілих зразків, які аж ніяк не можуть у найменших подробицях презентувати здебільшого загублений у часі джерельний масив. На нашу думку, тільки в окремих рідкісних випадках можна говорити про точну відповідність другорядних особливостей геральдичного оздоблення зброї рокам її виробництва, зазвичай їх можна залучати лише як додаткові аргументи для підтвердження атрибуції, встановленої за іншими ознаками.

Інша справа – основний зміст герба, що завжди є ключем до актуалізації багатющого масиву різноманітної інформації, зокрема й датування. Зауважимо, що більшість цих можливостей автор рецензованої монографії використав у повному обсязі – від визначення майнової приналежності до хронологічного перебігу подій з «життя» окремих гармат. Важливо, що автору навіть вдається реставрувати зовнішній вигляд чималой кількості втрачених зразків на основі інвентарних описів, зазвичай позбавлених «зайвих» подробиць.

До середини XVI ст. суворя реальність українського прикордоння не сприяла вишуканості гарматного лиття, що, як правило, обмежувалось фризами у вилітній та казеній частині, а також скромною гербовою емблематикою.

Новий етап у художньому відливанні починається від часів панування Сигізмунда Августа (р. п. 1548–1572). Він вирізняється більш вишуканою орна-

ментацією та багатою й різноманітною епіграфікою. На жаль більшість зразків цього періоду залишила слід лише в люстраціях.

В усі часи спеціальність людвисаря-гарматника охоплювала надто вузький ремісничий прошарок. Власної людвисарської школи на Україні не було, кваліфікованих фахівців не вистачало – доводилося запрошувати іноземців із найближчих земель. Основним постачальником таких кадрів стала Німеччина.

На противагу популярному в Україні пишному італійському орнаменту німецькі майстри демонстрували в своїх місцевих творах аж занадто стриманий смак. XVI ст. можна сміливо назвати періодом німецького ренесансу в художньому гарматному відливному Правобережній Україні. О. Мальченко акцентує увагу на гарматах двох видатних людвисарів, чия робота залишила слід в українській історії – Симона Гавича та Освальда Балднера (С. 45–52).

Спеціально розглядаючи орнаментальний стиль людвисаря німецького походження Леонарда Герля (С. 53–62), автор нарешті повертається до історії львівського гарматного виробництва, доводячи її до 1572 р. Численні вироби цього майстра, що поширювались по найбільших замках Правобережжя, хоча й були посередніми в художньому відношенні, втім саме їм судилося стати фундаментом фігуративної пластики в пізнішому українському гарматному литті. Після смерті Л. Герля справу короткий час очолював його син – Мельхіор Герль, що залишив по собі оригінальний доробок. Остання чверть XVI ст. представлена кількома прізвищами гарматників, які займалися художнім литтям на українських землях (серед них був навіть знаменитий друкар – Іван Федоров!). На жаль, до нашого часу не збереглося зразків їхньої роботи. Втім, аналізуючи документальні описи, автор зумів помітити ускладнення художніх композицій та привнесення в українські гарматні відливи нідерландського декоративного стилю (С. 62–72).

Період бароко, що розпочався в XVII ст., наповнив гарматні стволи пишною, часом переобтяженою деталями орнаментикою. У цей період привертають увагу роботи Германа Мольтцфельта, який перетворював свої гармати на суто декоративні, надзвичайно складні у композиційному відношенні відливи. Але віртуозів такого рівня в Україні було небагато. Крім того, сувора реальність українських кордонів вимагала від ремісників насамперед прагматизму. Відтак на Правобережжі склався особливий стиль орнаментованого гарматного литва, що наслідував доволі стриману ренесансну символіку та орнаментику (С. 76–79).

Серед вцілілих зразків першої половини XVII ст. збереглося чимало т. зв. «подарункових» гармат, які заможні міщани замовляли у подарунок своєму місту (автор розглядає кілька гармат із Кам'янця і Львова). Зазвичай такі вироби багато орнаментували, що пов'язано із бажанням замовників виділитись та увічнити своє ім'я. Іноді на гарматах присутні т. зв. «гмерки» – доволі рідкісні та маловивчені особисті міщанські знаки (С. 80–84).

Для такої високотехнологічної галузі як виготовлення гармат існував узвичаєний в міському ремісничому виробництві розподіл праці. Виділяли кілька основних виробничих етапів, які як правило виконували майстри різного профілю:

проекування гармати та її відлив здійснював людвисар (який вважався автором роботи), моделювання та виготовлення декору доручали рисувальникам та злотникам. Численні кошториси, що збереглися до нашого часу, засвідчують незмінно високий рівень оплати цих робіт. За ними також нескладно відтворити послідовність технологічних операцій і час витрачений на виготовлення гармат.

Джерелами орнаментальних мотивів ще з другої половини XVI ст. ставали раніше виготовлені зразки та поширені у той час підручники графіки. Загалом автором ідеї, що впливала на завершений вигляд виробу, очевидно був насамперед замовник гармати (С. 84-93).

Повертаючись до теми львівського гарматного виробництва, автор чимало уваги приділив родині Франке, представники якої до 1660-х рр. виконували абсолютну більшість міських та приватних замовлень та залишили великий творчий спадок. На жаль, доробок інших майстрів через брак історичних джерел досі залишається практично невідомим. У 1670-х роках міське виробництво очолюють Грег Бельхович та Іван Матвійович, про роботи яких залишилося чимало згадок на відміну від самих гармат. Наприкінці XVII ст. львівське людвисарство починає занепадати (С. 93-107).

В інвентарях українських замків, зокрема Київської фортеці, зустрічаються згадки про голландську артилерію. Її поява в Україні пов'язана з артилерійською реформою 1632 р., проведеною королем Владиславом IV (1632-1648). Окрім закупівлі іноземних стволів, відбувалася масова переплавка старої артилерії часів Сигізмунда Августа. Саме у цей період було назавжди втрачено чимало цінних з художнього й історичного погляду гармат.

Прихід до влади династії Вазів та подальше об'єднання її із Габсбургами знайшли відповідне відображення у гербовій символіці королівських гармат (С. 107-110).

Поряд з містами та урядом найбільшими замовниками артилерії були також найзначніші шляхетські роди Речі Посполитої. Деякі з них дозволяли собі утримувати значну артилерію, що виготовлялася зокрема в приватних ливарнях іноді відомими іноземними майстрами (автор згадує Еліаса Фляйкера з Аугсбургу, що працював у маєтку Любомирських у Вісничі). З часом приватні арсенали перетворювались майже на художні колекції, де оздоблені гармати відігравали роль сімейних реліквій. Серед таких прикладів – арсенал князів Острозьких у Дубно, Концепольських в Бродах, Жовківського замку та інші, де налічувались десятки декорованих гарматних стволів великих калібрів та ще більше менших (С. 110-120). На жаль, значна частина цих зібрань загинула, або була розпорошена після смерті їх власників.

З першої половини XVII ст. серед українських магнатів існувала мода замовляти гармати через купців-посередників в інших країнах. Виконавцям частіше за все ставали все ті ж німці. Велика кількість німецьких майстрів працювала не тільки у Львові, але й в інших значних виробничих осередках – Кам'янці, Вільно тощо. Окрему увагу автор приділив людвисарям Гданська, де виконували більшість замовлень української аристократії (С. 121-125).

У першій половині XVIII ст., слідом за польським, занепадає й гарматне лиття на західних українських землях (на відміну від території Гетьманщини). Тридцятилітня війна та шведська інтервенція фактично знищили гарматне виробництво, зменшили й розпорошили гарматний парк.

Намагання влади поліпшити ситуацію призвели до появи у Львові дванадцяти невеликих гармат-«апостолок» 1740-го року лиття та ще одного декорованого ствола. Решта старої артилерії на той час була продана в колекцію Радзивіллів задля поповнення розореного війнами міського бюджету. Автор монографії вважає, що в таких скрутних господарських та економічних умовах навіть поява нових стволів не сприяла поживленню місцевого гарматного виробництва, хоча й відливав їх львівський майстер – Іван Полянський. Інші відомі людвисарі того періоду, як у Львові, так й інших найбільших містах західноукраїнських воєводств відійшли від виробництва гармат, зосередившись на інших виробах.

Одним із небагатьох міських осередків, що у важкі часи зберіг за собою функцію королівського цейхгаузу, був Кам'янецький замок, в якому ще з часів османської окупації 1672 р. було сконцентровано чималий артилерійський парк. Після повернення Кам'янця-Подільського Речі Посполитій у 1699 р. арсенал було вивезено турками, й справу відродження міської артилерії довелося розпочинати з нуля. Кістяк нового гарматного парку склали зокрема зразки другої половини XVII ст. – останні стволи, які ще були оформлені на високому художньому рівні. Згодом було засновано нову міську людвисарню, на якій з 1708 р. почали відливати гармати (усього впродовж XVIII ст. виготовлено близько сотні стволів), оздоблені спрощеним орнаментуванням та коронними гербами.

Реформи часів Станіслава Августа Понятовського (1764–1795), покликані модернізувати та уніфікувати польську артилерію, поставили жирну крапку на художньому гарматному литті Правобережної України. Відтепер оздоблення стволів складалося в основному зі стандартизованих написів та гербів. Від того часу Кам'янецький цейхгауз став другим за значенням арсеналом Речі Посполитої (С. 126–151).

За абсолютної політичної децентралізації саме окремі магнатські резиденції перебрали на себе роль стабілізуючих центрів, що презентували владу. У другій половині XVIII ст. нагальної потреби в захисті своїх маєтків вже не існувало, і можновладці задовольняли свої амбіції колекціонуванням оздобленої артилерії минулих часів та замовленням презентаційних «салютовок».

Єдиною колекцією, що дає змогу здійснити ретроспективний аналіз приватного цейхгаузу, є збірка художніх гармат родини Радзивіллів в Олицькому замку, що на кінець XVIII ст. складалася зі 170 одиниць. Автор детально аналізує найвидатніші стволи колекції, найдавніші з яких датуються 1621 р.

З винайденням доменного процесу різко подешевшало виготовлення виробів із чавуну, що призвело до технічної революції у виготовленні гармат. Через технологічні обмеження чавунне гарматне литво в українських землях набуло актуальності тільки у другій половині XVIII ст., втім художнім його аж ніяк не назвеш.

Зважаючи на незначну кількість чавунних художніх гармат українського походження та складність їх датування, у ХІХ ст. на ринку антикваріату почали з'являтися фальсифікати; деякі з них досі експонуються в українських музеях. О. Мальченко дослідив найвидатніші з цих підробок та обгрунтував їх справжнє походження (С. 161–168).

В останньому розділі висвітлено фаховий рівень та умови праці людвисарів-гарматників, а також здійснено узагальнюючий аналіз символіки та орнаментики художніх стволів. Дослідник приходять до висновку, що більшість майстрів-іммігрантів, що прибували в Україну, не були видатними у своєму фаховому середовищі. Справжніх талантів було обмаль та й ті осідали переважно у Гданську чи Кракові.

Умови праці найманих людвисарів у різних містах та в різні часи були більш-менш подібними й підпорядковувались політиці протекціонізму. Окрім того, спеціальність гарматника надавала солідні соціальні переваги, оскільки була щільно пов'язана з торгівлею зброєю.

Автор у черговий раз піднімає традиційну для зброєзнавства проблему, що стосується критеріїв визначення національної приналежності зброї. Відповідь на це питання в науці насамперед обумовлена специфікою окремих досліджень та науковими поглядами дописувачів. Зауважимо, що й в українському зброєзнавстві це питання неодноразово обговорювалося.

На думку автора рецензованої монографії, діяльність майстрів-іноземців на українській землі слід уважати доробком вітчизняної культури, оскільки їхні професійні навички та художня майстерність були затребувані тогочасним українським суспільством і перебували під прямим впливом його естетичних смаків і потреб. Втім, автентична традиція місцевого художнього гарматного відливицтва, як це не парадоксально, на Правобережній Україні так і не сформувалася – створені іноземцями художні зразки не знайшли гідних наслідувачів серед місцевих майстрів (С. 169–186).

Визначивши поняття символу в мистецтві як універсальну естетичну категорію, автор переходить до систематизації художніх зображень, взявши за основу їхнє походження. На жаль, у роботі періодично трапляються подібні методологічні неузгодженості: в даному випадку при мистецтвознавчому визначенні символу подальші класифікація та дослідження здійснюються методами джерелознавства. Зауважимо, що тонка міждисциплінарна межа, яку автор не завжди витримує, вимагає надзвичайно обережного поводження із методологією.

До групи надприродних створінь відносяться дракон, василіск, як втілення демонічної руйнівної сили, грифон, кентавр, русалка, гіпокампус та кит. Персоналії богів, напівбогів та героїв античного пантеону, зображені на гарматах через їхню надприродну силу – Юпітер, Прозерпіна, Самсон. Серед агіографічних образів, що мали засвідчувати власникам гармат своє покровительство, найчастіше зустрічаються зображення архангела Михаїла, Іоанна Хрестителя, Діви Марії, св. Станіслава, св. Маврикія, апостолів та євангелістів. Серед тварин, що наділялися надзвичайними здібностями, зустрічалися образи птахів (соловей, орел, сова,

лелека, пелікан, дрозд, пугач), тварин (лев, вовк, собака, олень, бик, дельфін, навіть кіт та миша), а також плазунів. Автор надає вельми докладні характеристики кожному образу в контексті середньовічної символіки.

Інша запропонована автором оригінальна систематизація, ґрунтується на властивостях зображених створінь, основними з яких є володіння нищівним вогнем та здатністю видавати сильні звуки. Йдеться про величезне бойове значення звукових та світлових ефектів гарматної стрільби у ході ведення середньовічних воєн (С. 186–211).

Безпосередньо переходячи до орнаментального оформлення гармат автор поділяє його на раціональне (що мало підкреслювати функціональні частини ствола) та декоративне (мало перетворити гармату на ефектну художню композицію). Втім, орнаментування не впливало на бойове використання гармат. Навіть серед т. зв. «парадної артилерії», призначеної передусім для оздоблення резиденцій, в Україні майже не зустрічаються неробочі, суто декоративні зразки.

До нашого часу збереглося недостатньо джерел, щоб відтворити систему декоративних норм XIV–XV ст. Можна простежити лише еволюцію окремих функціонально-декоративних елементів, зокрема армуючих обручів. Для нечисленних стволів, що збереглися, характерні гранчаста архітектоніка, поділ артилерійського ствола на дві частини (вилітну і казенну). З декору вживалися спільні для всієї Європи аскетичний симетричний орнамент геометричних фігур та символічна рельєфна мотузка з грубими вузлами.

У наступному XVI столітті починає розвиватися рослинний орнамент: з'явився та урізноманітнівся т. зв. масверк (зустрічався у вигляді рози, «риб'ячого міхура», три-чотири- та шестилистика). Велику увагу приділяли орнаменту, що точно копіював природні зразки – листя плюща, дуба, клена, папороті, гостролиста, шипшини, терену та виноградної лози.

Часи Ренесансу привносять у гарматне орнаментування нові рослинні мотиви, водночас більш схематичні за виконанням. Поширюється традиція поділу ствола на три частини: вилітну, середню та казенну, що вплинуло на характер і розташування орнаменту.

Виникають дуги, призначені для транспортування, що мали виняткове значення для естетичного вигляду гармати. Їх часто оформлювали у вигляді морських чудовиськ або дельфінів, мотузки, сирен, левів тощо. Не менш різноманітно моделювали і виноград, що відігравав роль важеля та пристрою для транспортування.

Додатком до нової схеми оздоблення ствола стали елементи символічного характеру, які заповнювали вільне поле між орнаментикою – родові герби власників, особисті девізи та титульні написи в оздобних картушах чи прямокутних рамках.

Загалом українські гармати першої половини XVI ст. бідні на орнаментальні елементи та символіку. Декор передусім доносив корисну інформацію до глядача, не переслідуючи естетичної мети. На думку автора, в українському гарматному виробництві найбільш впливовими виявилися німецькі людвисари, які встановили принципи суворості, лаконічності орнаментування на два століття вперед. Україн-

ському художньому ливарництву так і не вдалося піднятися над рівнем звичайного ремесла і сформувати школу з власними техніко-художніми традиціями.

Поряд зі строгими ренесансними відливами, на межі XVI–XVII ст. з'явилися нечисленні ман'єристичні зразки, що тяжіли до декоративної пишності. Втім у цілому в гарматному литві XVII ст. не помічається сильної барокової орнаменталізації. Важливою особливістю стало засилля листя аканту, виконаного у пластичній манері дуже рельєфного лиття. Інші популярні мотиви – розети італійського походження, що в Україні зазнали вірменського впливу та виписані в дрібних деталях пальмети. До нових, більш пишних форм орнаменталізації, хоча й доволі суворим ренесансним антуражем, відноситься S-подібний орнамент. Взагалі, в декорі гармат ще з першої половини XVII ст. провідною була не орнаментальна, а тематична пластика, що більше відповідала вимогам репрезентативності. У вигляді барельєфів повторюються ренесансні гротескові образи, маскарони, виникають навіть портретні зображення. З'являються такі нові для українського гарматного декору елементи як драпірування, гірлянда, арматура. Автор відзначає «м'яку» манеру моделювання пластики, як одну з небагатьох стильових рис, що вирізняють декоровані гармати саме українського походження.

Герби були неодмінним елементом гарматного декору вже з XV ст. Не менш виразно за геральдичні емблеми власника презентували написи і монограми, що вводилися в декор гармат. Популярними були також присвяти і девізи, виконані латинською, німецькою та польською мовами. Готичні шрифти, що вирізнялися вишуканою графікою, з часом змінюються на простіші, хоча й більш різноманітні. Загалом, декоративна роль написів із часом помітно зменшується. За потреби, скажімо при зміні власника, герби й написи змінювали – старі просто зішліфували з поверхні ствола (С. 211–234).

Останнє, на чому зупиняється автор, це декорування лафетів. Спеціальні презентаційні гармати певно мали пишно орнаментовані лафети. Інвентарні описи подають відомості про цілі серії лафетів, розмальованих в один чи два кольори, що очевидно мало практичне значення на війні.

Розібравши основний текст, хотілося окремо висловити зауваження щодо використання неминучих для такої роботи спеціальних термінів. Складається враження, що автор, доречі вже не вперше у своїх працях, свідомо уникає їх пояснення, відбуваючись фразою про недостатнє опрацювання ним середньовічної технічної та мистецької термінології (С. 10). Можливо йдеться про складність цієї проблематики і намір усунути зазначений недолік в окремому дослідженні (що повністю відповідає авторській концепції «серії праць»). Але якщо у попередній роботі невідготовлений читач ще міг обійтися без роз'яснення термінів, не втрачаючи змісту прочитаного, то у рецензованій книзі це стає непростим завданням: забагато на наш погляд залишено без перекладу та пояснення професійної лексики, у тому числі такої, що стосується становища ремісників у структурі середньовічного міста.

Відтак, на нашу думку, все ж необхідно було укласти хоча б невеликий словник основних людвигарських й середньовічних ремісничих термінів та одиниць

вимірювання. Адже автор спромігся на докладний «Словник військових і технічних термінів, мір та застарілих слів» у першій роботі та унікальний «Словник гарматників», який розширюючись від праці до праці, вперше у вітчизняній історіографії представляє відомості про майстрів відливної справи українського Правобережжя (С. 246–257).

Проблема словника видається актуальною у зв'язку ще із тим, що в роботі часто-густо зустрічаються дрібні термінологічні невідповідності. Так бракує однаковості у технічних характеристиках зброї та при використанні мірних одиниць (зокрема калібру гармат). Звичайно, робота не є каталогом, але технічні описи гармат все ж присутні!

Перегорнувши останню сторінку книги, не можна позбутися враження, що праця побудована еkleктично – їй явно бракує стрункості організації викладу. Можливо це пов'язано із тим, що робота, вочевидь задумана як вузькофахова, за широтою охопленої проблематики далеко вийшла за межі «гарматної» теми. Це призвело до інформаційної перенасиченості тексту і, як наслідок, заплутаності тематики підрозділів.

Все це робить книгу доволі складною для читання, принаймні у порівнянні з попередньою. Справжнім рятівником автора у цій ситуації стає жорсткий хронологічний принцип викладу, якого він (автор) послідовно дотримується. Чітка періодизація упорядковує матеріал і допомагає читачу долати тематично строкаті підрозділи.

Врешті, незважаючи на чимале поле для критики, звичайне для будь-якої роботи з такою широкою тематикою, О. Мальченко, на наш погляд, цілком успішно впорався із поставленими завданнями: це один із тих випадків, коли інформаційна насиченість та наукова новизна дослідження врешті перекривають усі інші, здебільшого технічні недоліки.

Нам видається зайвим говорити про прогресивність для української науки цієї та інших праць автора, що на сьогоднішній день є просто єдиними спеціальними дослідженнями з предмету в Україні. Наукова новизна та сучасність роботи полягає не тільки в обсязі й складі корпусу залучених джерел, але й новому концептуальному рівні опрацювання матеріалу, що є унікальним не тільки для зброєзнавства, але й всього комплексу вітчизняних спеціальних історичних дисциплін. Нарешті маємо не просто розрізнені роботи, але перший справжній цикл новітніх наукових праць з предмету, де зброя розглядається як комплексне джерело, різним аспектам вивчення якого присвячене окреме завершене дослідження. Таке явище в сучасному зброєзнавстві варто вітати як першу ластівку поетапного, фундаментального у найглибшому розумінні цього слова дослідження відомих і маловідомих речових джерел української історії, наукове систематичне вивчення яких розпочинається лише зараз.